

La utilització del censal a la Segarra del set-cents: crèdit rural i explotació usurària

per Enric Tello

El contracte censal regulava el bescanvi d'una suma de diner, o capital, aportada pel censalista i anomenada *principal* o *preu* d'aquest, per una renda perpètua anomenada pensió, que el censatari i els seus hereus restaven obligats a satisfer a perpetuïtat. Es podria dir que el censalista adquiria amb el «preu» del censal el dret a rebre, ell i els hereus, la pensió a termini indefinit de mans del censalista que l'havia «venut». La redempció era en principi facultat voluntària del censatari, i consistia en el retorn del «principal» o capital prèviament manllevat: és a dir, seguint l'analogia d'una compra-venda, el censatari mantenia un dret de retracte sobre la cosa «venuda».¹ Però la realitat era més complicada. De dret i de fet, el censalista podia trobar maneres de forçar els seus censalistes a retornar-li capitals, si així ho desitjava.

El veritable interès del prestamista se centrava en la pensió, i no en el retorn del capital. Per garantir-ne el cobrament, el censal hipotecava els béns del censatari. S'ha dit que la principal diferència del censal de l'antiga corona d'Aragó amb el *censo consignativo* castellà raïa precisament en la hipoteca: mentre el cens consignava un bé immoble concret expressament hipotecat, el censal hauria obligat la persona jurídica del censatari i la generalitat dels seus béns. Motiu pel qual el censalista li demanava fiadors quan es fermava el contracte, i podia exigir-li noves fermances al cap d'un cert temps. Això permetia plantejar una «addicció de preu» al principal, o l'aportació per part del censatari de nous fiadors, sota amenaça d'una multa que suposava de fet el retorn obligat del capital. Aquesta era una manera de conculcar, i a dreta llei, la redempció facultativa del censatari.²

1. Arcadio GARCÍA SANZ, *El censal*, «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», xxxvii (1961), ps. 281-305; del mateix autor, *Origen y fin del fuero de las pensiones censales a sueldo por libra*, «Ausa», 38 (1961), ps. 125-130.

2. Ll. FERRER, *Censals, vendes a carta de gràcia i endeutament pagès al Bages (s. XVIII)*, «Estudis d'Història Agrària», 4 (1983), ps. 101-128. Aquest és el primer treball publicat al Principat que analitza els censals i les vendes a carta de gràcia des del punt de vista de l'endeutament pagès, i ha precedit la seva tesi doctoral, *Aproximació a l'estructura agrària de la*

Ara bé, sembla haver existit en aquest punt una diferència a l'interior mateix del Principat. A la Segarra i les terres de ponent el sistema emprat habitualment recorria a la clàusula dita d'*especial obligació*. Aquesta suposava la hipoteca expressa d'un bé del censatari —una terra o una casa—, exactament com en els censos castellans. Desapareixia llavors la necessitat de fiadors. Si el censatari s'endarreriria en el pagament de la pensió pel fet de trobar-se insolvent, la clàusula permetria l'execució ràpida del censatari: el censalista li prenia la casa o la terra «especialment obligades».

L'altra diferència del censal amb el cens consignatiu és la cronologia en la davallada multiseccular del tipus d'interès nominal, que regulava la relació legal entre pensió i principal. A molt grans trets, el 7,14 % era el for anual característic del segle XIV; va baixar al 5 % en el XV, i pujà novament al 6,67 % en el XVI; en el sis-cents retornà al 5 %, i fou rebaixat al 3 % el 1750, quan a la corona de Castella ja havia estat fet des del 1705.³

Força detalls del censal presenten un deliberat mimetisme amb la relació emfitèutica. En certa manera, hom «establia» una suma de diner de forma semblant a l'establiment emfitèutic d'una terra o una casa: el prestamista cedia l'usdefruit del «principal» a canvi d'un cànon o renda. Com en l'emfiteusi, usdefruit de la cosa i obligació de satisfer la pensió esdevenien perpetus i heretables, sense que el cànon comportés cap quota d'amortització anual del «preu», cap noció de compra a llarg termini de la cosa cedida. I qui n'havia cedit l'usdefruit no podia exigir-ne el retorn, mentre el censatari pagués regularment la pensió i no hi hagués desnonament.⁴

Una mateixa vocació rendista emparentava el traspàs censal de béns amb la divisió emfitèutica del domini de béns immobles. Però la naturalesa creditícia del censal determinava una actitud oposada de l'emfiteuta i el censatari davant el cessament de la relació: mentre el primer desitjaria la perpetuació del seu tangible domini útil sobre la terra, el censatari maldaria per la redempció.

Les categories jurídiques que donaven forma contractual al censal estaven, doncs, a mig camí entre la divisió emfitèutica del domini i una compra-venda amb dret de retracte o «a carta de gràcia». Econòmicament i jurídicament, era una peça més del sistema d'antic règim, i la seva sort aniria directament lligada

---

comarca de Bages en el segle XVIII i primera meitat del XIX, llegida a la Universitat de Barcelona, el desembre de 1984; dedica el capítol cinquè a l'estudi de l'endeutament estructural a la comarca. El meu treball sobre el sistema censalista a la Segarra s'ha desenvolupat paral·lelament al de Llorenç Ferrer i al d'Ignasi Terradas, companys del Departament d'Història Contemporània de la Universitat de Barcelona, amb els quals he coincidit en unes apreciacions coincidents del fenomen, sense haver partit prèviament d'un programa comú de recerca.

3. A. GARCÍA SANZ, *Origen y fin*, op. cit., p. 125; *El censal*, op. cit., ps. 291-293.

4. L'analogia entre censals i establiments emfitèutics, així com la seva situació entre una racionalitat tributària feudal i una capitalista usurària és plantejada per I. TERRADAS, *El món històric de les masies* (Barcelona 1984), p. 74, i a *Els censals en la primera financiació a llarg termini de la indústria tèxtil. Notes entorn d'alguns casos a l'Alt Llobregat*, «Revista del Centre d'Estudis Bergadans», 1 (1982), ps. 31-35. Bartolomé Clavero ja incidia en aquesta qüestió en un treball sobre la gènesi del cens consignatiu com a resultat de l'acceptació pragmàtica del préstec amb interès sense posar en entredit el principi d'interdicció de la usura, de forma semblant a l'actitud medieval envers la prostitució (*Prohibición de la usura y constitución de rentas*, «Moneda y Crédito», 143, ps. 107-131).

als seus altres components en el procés d'aplicació del principi de propietat absoluta per la reforma liberal.⁵

Com a instrument per exercir legalment el crèdit sota formal vigència de la interdicció canònica de l'interès, el censal era susceptible d'acomplir una pluralitat de funcions econòmiques diverses. El punt de vista que aquí es desenvolupa no s'interessa genèricament per totes les coses per a les quals podia servir el censal, sinó per a aquelles en què més comunament *es feia* servir. No es refereix a la seva caracterització abstracta des de la lletra de les escriptures notariales, sinó a les funcions concretes més habituals que assumia el seu funcionament com a sistema de préstec. Centra l'observació en els nexes reals que l'unien a la producció, la circulació, el consum i la reproducció en la societat pre-industrial, i en una zona eminentment agrària molt circumscrita geogràficament: l'altiplà segarenc en el segle XVIII.

El punt de mira seran els llibres de comptes de prestamistes residents a la ciutat de Cervera, i d'un triple origen força representatiu dels grups socials característicament censalistes: els de la família Nuix, a mig camí entre l'exercici del notariat i l'assoliment d'una baronia; el de Josep Bargués, pagès-negociant destrament introduït en l'espessa bardissa dels tractes rurals en una comarca pobra i allunyada del tràfec comercial litoral; i, sobretot, els llibres de la Comunitat de Preveres i la Confraria de Sant Nicolau de l'església parroquial de la ciutat.⁶

5. L'escomesa legal definitiva fou obra de la desamortització civil de Madoz durant el Bienni Progressista, i en particular de la llei del 27 de febrer de 1856 específica sobre la redempció de censos. Però la materialització d'aquestes redempcions no va produir-se fins a les dècades dels anys seixanta i setanta a causa dels avatars polític-legals i les conjuntures agràries desfavorables. En canvi, la substitució del censal per contractes més rendibles a curt termini ja havia començat molt abans, com a resposta al retraïment en el pagament de pensions en els successius períodes revolucionaris o de conflicte bèl·lic.

Per al marc jurídic, *vid.* M. PESET, *Dos ensayos sobre la historia de la propiedad de la tierra* (Madrid 1982). Per a la decadència del cens consignatiu al País Basc, *vid.* E. FERNÁNDEZ DE PINEDO, *Del censo a la obligación: modificaciones en el crédito rural antes de la primera guerra carlista en el País Vasco*, «Ier Colloqui Basc-Català d'Història» (Sitges, 20-22 de desembre de 1982). Per al Bages, *vid.* l'apartat sobre «La conjuntura dels censals a la Seu de Manresa» del cap. 5 de la tesi doctoral de Llorenç Ferrer; i per a la Segarra, el capítol sobre «La crisi del sistema censalista: les desamortitzacions», de la meua tesi doctoral, *Pagesos, menestrals i rendistes. Cervera i la Segarra en l'arrencada industrial catalana, 1702-1861*, de propera lectura.

6. Aquest treball és un avenç d'algunes conclusions a què arribo en la tesi doctoral citada a la nota anterior, particularment a la secció III: «Crèdit, usura i esmerç. El paper dels benestants en l'estancament general de les formes de produir.» Els volums directament utilitzats són: *Llibre major de la tutela i cura dels pobills y hereus del condom. Dr. Miguel Nuix...*, *ciudadà honrat de Barcelona, en lo qual se conté tots los béns mobles, los censals, y comptes del que se cobrarà, y distribuirà de dits béns, per mi lo Dr. Francisco Nuix prevere y domer...*, *comensant dita administració als 22 de novembre del any 1708...*, Arxiu Nuix, Cervera (dec el coneixement i consulta d'aquesta font a l'amabilitat del doctor Jaume Llobet i M. Dolors Nuix); *Llibre de Joseph Bargués Massot començat als 25 Abril de 1699, Jesus, Maria Joseph*, Arxiu Històric de Cervera (AHC), Fons de la Comunitat de Preveres (FCP), núm. 304; *Catálogo de los nombres de los censatarios, con espresión de las fundaciones a que pertenecen... el cual puede servir también para la formación del llebador*, FCP, s.n., AHC; *Plenck unich de S. Miguel en que estan recopilats tots los censals que no tenían plech, ni números destinats en lo arxiu de la rnt. Comunitat de Cervera*, FCP, núm. 157, AHC; *Llibre nou de rendas dels censals de les universitats de la rnt. Comunitat de Preveres de Cervera, Confraria de Sant Nicolau y Causes Pies, fet en lo any de 1702*, FCP, núm. 105,

La teranyina censalista

A primer cop d'ull, el censal apareix en els llibres de comptes relacionat amb tot una mica: terres, fundacions pies, impostos, llavor, dots, bestiar, cases, misses, serveis, arrendaments senyorials... Però si procedim a una certa ordenació sistemàtica en la pluralitat de motius que portaven a l'encarregament de censals, es fa palesa l'estructura subjacent. Podríem utilitzar com a imatge mental la d'una espessa teranyina: si topem amb ella massa de prop no veiem sinó un complicat entrecreuament de fils en totes direccions; a una certa distància ja distingim els radis que ens condueixen cap al centre.

Als extrems de la terranyina hi havia la demanda de crèdit censal generada per la mera reproducció de les explotacions familiars pageses i —en una mesura força menor— també les menestrals de Cervera i les viles més importants. Això podia comportar bestretes per omplir els buits en la subsistència estrictament física dels membres de la família (pel fet d'«encontrar-se ja en una edat molt avançada y necessitada ... dels aliments competents y necessaris per sa manutenció...»), deia l'època de venda d'un censal fet per una pobra vídua el 1776); o podia també incloure els dèficits en el tancament del cicle reproductiu del cultiu anual —gra per llavor. La necessitat de manllevar censals per reposar el bestiar, o qualsevol altre component de l'explotació amb un cicle reproductiu de durada superior a l'anyal, era del mateix ordre.

Dos factors esdevenien essencials en aquest entrampament crònic de la petita explotació pagesa per assolir la reproducció simple dels seus components. Un era, evidentment, el repartiment de la propietat agrària i —en una comarca de sòls pobres i escasses *sorts* de regadiu— la distribució social de les terres segons qualitats i cultius.⁷ L'altre era el pes de la triple fiscalitat senyorial —el delme, principalment—,⁸ reial i municipal, que precipitava la família pagesa cap a una inserció *forçada* en el mercat.

Les respostes de petits pobles de la Segarra a l'enquesta de Don Francisco de Zamora el 1789-90 treuen una i altra vegada el tema: «no se usa conservar frutos

AHC; *Llevador de rentas desde 1703 a 1739*, FCP, núm. 300, AHC; *Libre de comtes de colecta format en lo any 1821, però conté los comtes de desde lo any 1814 fins al present*, FCP, s.n., AHC; *Libre de Débits y Crédits, any 1739*, FCP, núm. 304, AHC; *Fundació de Misses en la Iglesia de S. Miguel feta per Josep Morondo, 1776*, FCP, núm. 152, AHC.

La confraria de Sant Nicolau dels preveres de Cervera era un importantíssim grup de pressió a l'interior mateix de l'Església parroquial i, per descomptat, a la ciutat i comarca. Fundada el 1319, va perdurar fins després de la reforma feta el 1768 pel bisbe de Solsona cercant fusionar en un sol cos Comunitat i Confraria, mantenint beneficis i rendes privatis i separats dels de la resta de preveres parroquials. Per ingressar-hi calia que el capellà fos natural de Cervera i hagués obtingut algun dels seus beneficis exclusius.

7. E. TELLO, *Propietat agrària i percepció de rendes. El paper de l'endeutament en la distribució social de les terres (Cervera, 1744-45)*, «Estudis d'Història Agrària», 6 (1986).

8. La resposta gairebé estàndard dels pobles de la zona a la pregunta del qüestionari de Don Francisco de Zamora referent a «cuántos tributos paga el pueblo por todos los derechos al Rey y demás señores» va ser: «al Rey el catastro y al Señor el diezmo» (*vid.* la nota núm. 9). Percebut majoritàriament per la petita noblesa de la comarca, el delme havia esdevingut la part més substancial de la detracció senyorial. D'ací la gran importància material i simbòlica de l'excepcional privilegi de l'exempció total de delme i primícia de què gaudien els habitants de Cervera (*vid.* *Propietat agrària i percepció de rendes, op. cit.*, i el capítol «Nació, classe i comunitat. La guerra de successió a Cervera», de *Pagesos, menestrals i rendistes*).

ni granos que las gentes se los tienen de vender por pagar sus deudas» (Riudovelles); *«en... la conservación de los granos no hay policía que como las gentes son necesarios se los vender, ...no los decan pasar el año»* (la Prenyanosa); *«como los trigos... en el mes de agosto los trillan... se les tienen de vender antes del cabo del año por pagar contribuciones y censales, que todos padecen los yndividuos de dicho lugar»* (Malacara).⁹

De les respostes es desprèn que el mateix sistema censalista, afegint una altra detracció regular monetària, esdevenia un factor més de comercialització forçada de la petita producció pagesa.¹⁰ La majoria dels pagaments acostumaven a caure per la Mare de Déu d'Agost, o immediatament després de la verema, quan el pagès podia pagar. Això l'obligava a vendre en aquests mesos de preus estacionals baixos, mentre que magatzems i botigues dels benestants s'omplien a l'espera dels alts preus primaverals. Significativament, el llibre del nostre pagès-negociant Josep Bargués comença, després de la jaculatòria de rigor, amb un llistat dels preus dels cereals a la plaça Major de Cervera *només en els mesos d'abril i maig*. L'àgio no era cosa únicament d'alguns anys extremament dolents, sinó un fet estructural i permanent.

L'endeutament pagès no acabava amb el manteniment i la reposició sempre difícil dels components de cada explotació, de cicle anual o superior, més l'afegit de l'exacció senyorial i la pressió tributària. Cal incloure-hi també la reproducció intergeneracional i el sistema d'herència, que obligaven una part de la pagesia a començar cada cop des del principi, adquirint la terra i l'habitatge. La dinàmica pròpia de l'endeutament engrandia el problema i provocava una circulació permanent de béns immobles empenyorats. Per a tots els afectats, el mer accés a la propietat restava de bon començament condicionat pel puntual pagament de pensions de censal.

Aquest aspecte es complicava socialment amb la circulació de dots i llegítimes, un altre motiu ben corrent d'encarregar censals, i adquiria certes dimensions antropològiques quan afectava tot el que es relacionava amb el ritual de la mort. Però al dessota romania sempre l'estratègia conservadora del patrimoni en la reproducció intergeneracional.

I aquesta reproducció de la pagesia tampoc no s'ha d'entendre limitada a l'escala de cada explotació individual, car en certs aspectes importants aquestes unitats depenien de la seva inclusió en unes regulacions comunitàries. Els mateixos dèficits de la petita propietat els retrobem a nivell de cada comunitat rural: universitats senceres s'endeuten per comprar llavor, subvenir a unes obres o proveir-se del ramat anual que s'engreixa en els rostolls i pastures comunes.

Eren creditors d'aquest món pagès que circumdava Cervera, l'Església i els censalistes laics: petits nobles, homes de lleis i doctors, cirurgians, apotecaris, adroguers, comerciants i botiguers, i una minoria de pagesos-negociants. La pagesia i la menestralia de dintre i de fora la ciutat constituïa la base de la teranyina censal. La minoria benestant, resident generalment a Cervera, ocupava els rengles

9. Les respostes a l'enquesta de Zamora dels pobles de la Segarra i la ciutat de Cervera són als manuscrits 2.468 i 2.472 de la Biblioteca del Palacio Real de Madrid.

10. W. KULA, *Teoría económica del sistema feudal* (Buenos Aires 1976), p. 45.

centrals concèntrics al cor mateix de la xarxa. I al bell mig hi havia, ben clarament, l'Església.

Per estimar quantitativament el pes del censalisme laic i eclesiàstic només dispo de dues aproximacions molt parcials i imperfectes: la llista de censals oficialment declarats al cadastre i *manifest* municipal confeccionat el 1744 en unes circumstàncies molt particulars,¹¹ i el còmput resultant d'una primera espigolada en la voluminosa documentació sobre censals de l'antic arxiu de la Comunitat de Preveres de l'església parroquial. La llista cadastral, plena d'ocultacions i infravaloracions, importava 43.344 lliures en aquella data. La suma de tres relacions diferents de censataris de l'església parroquial, de datació molt problemàtica i sense cap garantia de ser completes, dóna una quantitat entre 200.000 i 300.000 lliures al llarg del segle XVIII.¹² En altres paraules, el capital censal en mans del clero secular cerverí hauria multiplicat diverses vegades el que posseïen tots els altres censalistes privats junts (entre cinc i set vegades si aquesta primera estimació és versemblant, i assolía una xifra superior al valor de tots els immobles de Cervera, no gaire inferior al valor de totes les terres del terme municipal).

Hom acostumava a recórrer al clero sempre que calia negociar sumes considerables, per exemple en situacions d'insolvència de pobles sencers, en l'entramament de patrimonis importants o en les concòrdies del feixuc deute municipal de la ciutat de Cervera. La parròquia en particular era l'única que gaudia d'una liquiditat i solvència a tota prova. Era la biga mestra del sistema censalista, i de fet va substituir l'antiga Taula de Canvi municipal quan va fer fallida definitiva a principis del set-cents.¹³

Però no mancaven pagesos-negociants, com en Josep Bargués, ben introduïts en les dificultats monetàries dels comuns i els patrimonis nobiliaris. Ni tampoc homes de lleis com en Marià de Nuix i de Gallard,¹⁴ que eren administradors

11. *Propietat agrària i percepció de rendes, op. cit.*; i *Visca el rei i les calces d'estopa, morin els traïdors! Els gremis de Cervera contra l'Ajuntament borbònic*; i *Quan els pobres apellaven al fisc: el Manifest i el cadastre a Cervera*.

12. La diferència entre les dues estimacions és resultat de calcular el capital a partir de la pensió al 3 o 5%, car unes relacions donen principals i les altres rendes, i no es pot saber si se situaven abans o després del 1750. No hi ha cap garantia que les xifres incloguin la totalitat de censals posseïts per la Comunitat de Preveres i la Confraria de Sant Nicolau, i molt probablement deixa fora censals de beneficis i fundacions particulars. Tampoc no es comptabilitzen els de propietat particular dels preveres, ni tots els que tenia el clero regular.

Per situar millor la quantitat, les 3.260 hectàrees del terme municipal de Cervera van ser estimades en 390.321 lliures el 1744, i la totalitat de cases, molins i forns de la ciutat en 193.840 lliures.

13. La darrera operació fou realitzada el maig de 1715. No va haver-hi mai un tancament oficial de la Taula per poder mantenir el privilegi de tenir-ne, que Felip V tornaria a confirmar acabada la Guerra de Successió. Però no podia retornar els dipòsits, garantint únicament l'interès: havia reconvertit obligadament les impositcions en deute del comú. Va caure en descrèdit i deixà de rebre aportacions i d'existir com a tal (Josep M. LLOVET, *La «Taula de Canvi» de Cervera y su entorno socioeconómico, 1597-1715*, tesi de doctorat presentada a la UNED el juny de 1984). Per al deute públic de Cervera i el paper de l'Església, *vid.* «L'Església, el crèdit i la usura a Cervera en el segle XVII», a *Pagesos, menestrals i rendistes*.

14. En Marià de Nuix (1698-1754) fou administrador dels béns del duc de Cardona a Torà de Riubregós. Del seu casament amb na Teresa de Perpinyà Tristany i de Bardaxí, natural del mateix lloc, en derivaria el 1800, en la persona de l'hereu en Francesc de Nuix i de Perpinyà, l'obtenció del títol de baró de Perpinyà per a la família.

d'importants cases nobles i sabien treure'n partit com a censalistes. El clero parroquial mateix tenia, al costat dels seus censataris importants, una veritable unió de petits deutors estesos per tota la comarca que els lliurava cada any una immensitat de petites pensions. Jornalers, pagesos i menestrals sumaven, en els comptes de l'Església, els de la casa Nuix i la relació del cadastre, prop del vuitanta per cent dels qui pagaven pensions als llevadors.¹⁵

Aquest predomini numèric dels censataris més pobres i de condició més plebea no implica, és clar, que els deutors de principals més valuosos fossin generalment nobles, cases rendistes benestants, algun pagès ric i universitats dels pobles. Però tampoc això no suposava sempre un endeutament més greu dels patricis i grups socials acabalats. Al contrari, segons el cadastre del 1744 —única font que permet comparar deutes i patrimonis—, les situacions de màxim empenyorament eren, com a terme mitjà, la dels pagesos, seguits dels jornalers i els nobles.¹⁶

L'epicentre de la teranyina

L'endeutament dels grups benestants i rendistes presenta, a l'interior de la xarxa censalista, uns trets particulars. Si pagesos, jornalers i menestrals es veien atrapats en els seus fils per les dificultats en l'assoliment de la reproducció simple en condicions de comercialització forçada, la demanda de crèdit censal per part dels rics tenia un doble vessant.

La primera era la tendència de la noblesa al sobreconsum, conspicu i ostentós, en relació amb la relativa rigidesa de l'exacció senyorial, sobretot on havia cristallitzat en forma emfiteùtica.¹⁷ Quallant en pauta cultural per al con-

15. Eren censataris de l'Església, de tots els censalistes laics segons el cadastre, i de la casa Nuix, respectivament: jornalers i pagesos, 44,2 %, 57,8 % i 39,4 %; menestrals, tragners i revenedors, 34,9 %, 31,3 % i 42,4 %; comerciants i «artistes», 8,8 %, 2,8 % i 9,1 %; «doctors» i professionals, funcionaris i militars, 6,3 %, 5,4 % i 6,1 %; i nobles un 5,8 %, 2,7 % i 3 %.

16. El tant per cent del capital degut sobre el valor de tots els béns immobles posseïts a la ciutat i hipotecats pels dits censals dona, com a mitjana per als pagesos, la xifra de 113,9. És a dir, els pagesos endeutats ho estaven per una quantitat superior a la totalitat dels seus béns. I això malgrat la considerable defraudació existent a la llista oficial del cadastre, que no inclou cap dels censals de l'Església! Per als jornalers el percentatge era de 100,3; després venien els nobles, amb un 92,3 % (*vid. Propietat agrària i percepció de rendes, op. cit.*).

17. Per a l'emfiteusi com a factor diferenciador en la geografia del règim senyorial a Espanya i en el procés d'abolició, *vid. E. GIRALT, Principals problemes de la història agrària, «Col·loqui d'Historiadors» (Barcelona 1974), ps. 83-84.* L'emfiteusi podia imposar uns límits a la intensificació de l'explotació feudal, i a l'acaparament de terres, superiors als d'altres conformacions del règim senyorial; però la rigidesa de la renda feudal com a forma de detracció d'excedent és també un tret estructural, derivat de la seva naturalesa de punció en la collita pagesa realitzada des d'instàncies situades a fora del procés de producció, tendencialment inhidora de l'increment de la productivitat del treball. Aquest és un dels elements del model de la dinàmica del sistema feudal elaborat per Guy Bois (*Crise de féodalisme. Économie rurale et démographie en Normandie orientale de début du 14e siècle au milieu du 16e siècle*, París 1976) i aplicat a l'època feudal tardana per Peter Kriedte (*Feudalismo tardío y capital mercantil*, Barcelona 1982).

Malgrat l'emfiteusi, el volum de renda feudal va experimentar un notable increment al llarg del segle XVIII mercès a la importància de les deduccions proporcionals a la collita (per

junt de sectors rendistes amb aspiracions d'ennobrir-se, «doctors» i «artistes» en general, aquesta tendència podia arrossegar també cap a l'endeutament uns altres membres de les classes benestants.¹⁸

Plebeus enriquits com en Bargués sabien aprofitar la propensió nobiliària al balafiu. A principis del set-cents el veiem avançar alguns centenars de lliures al senyor en Francesc de Moixó, aparentment a canvi de no-res: al cap de poc el trobem d'arrendador dels drets senyorials que com a barons de Montcortès cobraven els Moixó en aquesta i en altres poblacions. Les terces lliurades són sempre inferiors a les que correspondria per l'import total de l'arrendament, cosa que palesa que hi havia pel mig les sumes prèviament bestretes. No foren aquests els únics drets senyorials arrendats pel nostre pagès-negociant.

Fer de creditor de senyors i exactor de pagesos s'esqueia prou bé a la mena de negocis que portava entre mans: a les mateixes poblacions on recaptava delmes i censos el veiem prestar llavor, caps de bestiar i sumes de diner, tant a particulars com al comú sencer. Eren els mateixos llocs on la insolvència dels seus deutors li permetia apropiar-se les herbes, pastures i abeurades de la universitat, percebre parts de fruits a carta de gràcia o prendre i revendre parcelles empenyorades. De la mateixa manera, els llibres de comptes de l'església parroquial —l'altre i principal creditor de senyors— van plens del cobrament de censos «ab senyoria i fadiga», lluïsmes, quisties, herbes i pastures, delmes i redelmes venuts a carta de gràcia tant col·lectivament com individualment.

Les pensions censals pagades per pagesos, jornalers o menestrals suposaven un drenatge d'excedent directament cap als seus prestamistes. Quan es tractava de l'endeutament de cases nobiliàries i rendistes, aquestes al seu torn perceptores de rendes senyorials o pensions emfitèutiques, el sistema censalista operava una redistribució d'aquests ingressos d'origen feudal. Esdevenia una forma de captar renda senyorial i impostos municipals, tot gravitant també, però indirectament, sobre els petits productors.

---

al delme, *vid.* la nota 8), el paper de monopolis com els molins i forns i els diversos drets sobre la circulació de mercaderies (P. VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, vol. III, Barcelona 1975, ps. 485-537 i 633-655; J. TORRAS, *Sobre la renta señorial en Cataluña a fines del siglo XVIII*, a DIVERSOS AUTORS, *La economía agraria en la historia de España*, Madrid 1979, ps. 321-327; i el treball col·lectiu, *Moviment de l'ingrés señorial a Catalunya, 1770-1835*, «Recerques», 8, 1978, ps. 51-72). Pel que fa a l'endeutament nobiliari, el problema rauria en el repartiment i la captació reals d'aquell augment de la renda feudal, i aquí l'estructuració emfitèutica sí que deuria ser un filtre considerable (*vid.* E. SERRA, *Evolució d'un patrimoni nobiliari català durant els segles XVII i XVIII. El patrimoni dels Sentmenat*, «Recerques», 5, 1975, ps. 33-71).

18. Un indicador d'això el trobem en l'import dels dots en els esposoris de filles. Des d'un punt de vista purament crematístic, els patrimonis que posseïa a Cervera la família patrícia i lletrada dels Nuix eren similars al que detenia el pagès-negociant Bargués (ocupaven, sumant els béns de l'oncle Francesc i els nebots orfes, el lloc dotzè de la llista dels cinquanta més rics segons el cadastre-manifest del 1744, mentre que en Bargués se situava en tretzè lloc). Per fermar un bon casament amb el doctor Pere Jaume Alió de Ribera —molt profitós, car la unió de les cases Alió, Janer, Teixidor i Solsona acabaria reunint en mans d'un nét del matrimoni un dels patrimonis més grans de la zona—, mossèn Francesc Nuix va dotar el 1721 la neboda Maria Àngela amb mil lliures en metàl·lic i un aixovar per valor de 454 lliures més. El 1729 Josep Bargués va lliurar cinc-cents lliures i «algunes robes» per les esposalles de la seva filla Ramona amb un fadrí plebeu de Guissona. La principal diferència entre famílies patrícies i plebees que podien posseir un patrimoni comparable consistia, doncs, en el fet que els doctors amb intenció d'ennobrir-se havien de gastar i aparentar més.

El llibre de comptes d'en Josep Bargués és fet d'aquestes operacions, un entrellat complex d'arrendaments de drets senyorials i comunals, compra-vendes de bestiar i de terres, cobrament de delmes i parts de fruits a carta de gràcia, recaptació de pensions de censal, pràctiques agiotistes, préstecs de tota mena en espècie i en diner: una mena de petita empresa mercantil-usurària que duia simultàniament un seguit de tractes diferents, recolzant-se els uns en els altres, però regits per la mateixa orientació general d'obtenir un màxim d'ingressos monetaris assumint els mínims riscos monetaris possibles.

Aquesta mentalitat econòmica que refusa, sempre que pot, fer-se càrrec de cap mena de despesa productiva,¹⁹ era contrària a acumular béns immobles, terres de poca qualitat en particular. Amb una sola excepció: les escasses parcelles de regadiu que, en una comarca sempre exposada a la secada, tenien garantida la collita i una renda diferencial. Però no eren tan freqüents les oportunitats d'adquirir-les avantatjosament, calia estar a l'aguait i poder disposar amb promptitud de quantitats importants de diner.

Comprar *sorts* de regadiu, concórrer a les subhastes d'arrendaments de drets senyorials, adquirir edificis cars i luxosos per residir-hi, la dotació de filles, eren operacions que exigien a les cases benestants la mobilització ràpida de recursos monetaris. Però una bona part dels seus estalvis estaven col·locats en censals, i no podien exigir-ne el retorn tan fàcilment als censataris.

Una solució era vendre alguns d'aquells títols censals, expedient al qual només recorrien de vegades, car suposava perdre un censatari. L'altre camí, que sembla haver estat el preferit segons que es mostra en els llibres de comptes, era manllevar la suma carregant-se momentàniament amb un censal que —a diferència dels que gravaven els béns dels seus censataris pobres en els extrems de la teranyina— lluïa al cap de poc. Quan es donava aquesta situació, mai no veiem que els censalistes esdevinguin censataris de qui els venia la casa o la *sort*, ben al contrari del que succeïa quan eren ells els venedors i els adquirents tenien pocs recursos. La norma era, per a les cases benestants, recórrer al crèdit censal eclesiàstic.

A la comptabilitat de la casa Nuix i de Josep Bargués no apareix ni un sol censal tret amb un censalista altre que l'Església. La institució eclesiàstica, i la comunitat del clero parroquial molt en particular, funcionava com una mena de banca rural o caixa d'estalvis a disposició de la minoria acabalada.²⁰ Aquesta és la segona vessant de les relacions entre els benestants que ocupaven els fils de la teranyina concèntrics al bell mig, i l'epicentre mateix on es trobava l'Església.

19. Per exemple, quan el nostre pagès-negociant «fa memòria» de les 589 lliures deixades a la vila dels Prats del Rei l'octubre de 1716 «per compra ovelles», escriu: «...la ganancia es de 3 pars dos per dita vila y una per mi, y ells tenen de fer lo gasto de tot, jo no tinc de pagar cosa, sino posa lo capital y cobra dit capital...»

20. Per a la Catalunya de les masies, Ignasi Terradas arriba al mateix resultat: «...un cop instituit, el benefici es convertia en un òrgan financer de l'explotació agrària i podia operar com a tal (...) A Catalunya, l'Església... va funcionar durant molt de temps com un banc de crèdit» (*El món històric de les masies, op. cit.*, ps. 132-133); *vid.*, també, *Els censals en la primera financiació...*, *op. cit.*, p. 33. A les masies les dotacions es dirigien cap a capellanes de la pròpia casa (p. 143). Quan eren de patronat laic la casa fundadora gaudia directament de les rendes corresponents i pagava «almoines» al capellà pel servei religiós. En el nomenament d'aquests no intervenia el bisbat, i això donava lloc a ordenacions sacerdotals

La demanda d'aquest crèdit eclesiàstic per part dels censalistes laics importants no sempre havia de comportar una situació de veritable endeutament com el que arrossegaven crònicament la pagesia pobra, universitats i comuns, i alguns patrimonis nobiliaris. Moltes vegades suposava el finançament des de l'Església d'operacions dels censalistes acabalats, sovint connectades amb la resta de la teranyina censal, per tancar els momentanis forats de manca de liquiditat. La rapidesa amb què es produïa el quitament d'aquesta mena de censals, sense arribar a provocar mai una circulació de béns empenyorats dels deutors als creditors, fa palesa la diferent significació d'aquest ús en contraposició al que adquiriria quan el censal requeia sobre petits productors entrampats, deutes municipals o nobles malgastadors.

El paper de l'Església com a entitat financera permet entendre alguns aspectes de la devoció mostrada envers la institució per les cases benestants, amb la creació de fundacions pies, dotació de beneficis eclesiàstics o participació de determinades confraries. Un objectiu era, evidentment, la col·locació de cavallers i parents en els seus càrrecs i sinecures, tot preservant la continuïtat troncal del patrimoni. Però l'interès a penetrar a l'interior de l'aparell eclesiàstic podia suposar també la recerca d'un més fàcil accés al crèdit eclesiàstic.

L'oncle Francesc, tutor dels hereus orfes de la casa Nuix, Marià i Maria Àngela, fou domer de l'església parroquial.²¹ Disposar de marmessors i curadors de fiar era un altre avantatge de la col·locació de brots a l'interior de l'Església, sobretot perquè era en situacions com aquestes quan més important podia resultar poder disposar de creditors solvents i no massa exigents.²² Tres dels quatre fills d'en Marià de Nuix ingressarien a la Companyia de Jesús. Pel seu cantó, en Josep Bargués tenia un cunyat, i el seu propi germà Joan, que ocuparen beneficis de la comunitat de preveres. Un fill seu seguiria també carrera eclesiàstica, i el 1736 ja havia aconseguit arribar a la rectoria de Cardona.

Però el cas d'en Bargués ens apropa encara més als mecanismes d'aquesta mútua interpenetració entre clero parroquial i cases benestants. Enmig dels negocis anotats pel pagès-negociant n'apareixen de ben poc convencionals: permutes de beneficis eclesiàstics amb la corresponent compensació monetària con-

---

fetes únicament per retenir les «almoines» a la pròpia família. El 1788 hi havia a Cervera, segons el cens de Floridablanca, cinquanta-un ordenats a títol de patrimoni, més que tot el clergat parroquial. Però la contrapartida a aquest control total del benefici per a la casa fundadora era la nul·la penetració a l'interior de l'aparell eclesiàstic secular, amb tots els seus avantatges. D'ací les fundacions dites collatives, aprovades i adjudicades pel bisbe, prèvia presentació de candidats dels patrons, i que gaudien del principi d'amortització eclesiàstica; o les causes pies, aniversaris i altra mena de beneficis. La complexitat en les fórmules jurídiques tradueix, amb tota la seva gradació, la situació d'acoblament entre aparell eclesiàstic i classes benestants.

21. La doma era un cobejat benefici eclesiàstic, amb la corresponent dotació de béns privatis, que seguia en importància el de rectoria. Quatre domers s'alternaven setmanalment en les celebracions litúrgiques parroquials, l'administració de sagraments i la presidència del cor de la Comunitat de Preveres.

22. Els sistemes d'herència com a estratègies reproductores dels patrimonis familiars i de tot l'entramat de relacions socials, a J. GOODY, J. THIRSK i E. P. THOMPSON (eds.), *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe (1200-1800)* (Cambridge, U.P., 1976). Thompson assenyala que una de les funcions dels sistemes d'herència a les societats pageses de petits propietaris era gaudir l'interès del prestamista en la transmissió de béns hipotecaris al llarg de les generacions (p. 331).

vertida en un censal.²³ El grau de control en l'adjudicació de sinecures per part d'interessos privats, d'una banda, i des de la institució mateixa de l'altra, depenia de qui detingués el patronat de la corresponent fundació. No en va trobem en un altre full dels comptes de Josep Bargués una relació de tretze beneficis eclesiàstics dels quals eren patrons els capitans de la confraria ceriverina del Sant Esperit (eterna rival de la confraria de Sant Nicolau en matèria de processons). El nostre pagès-negociant era capità de la dita confraria.²⁴

Els fils de la trama: censals, deutors, vendes a carta de gràcia i violaris

Trama i ordit de la teranyina no estaven fets només de censals. Essent el contracte predominant, el censal apareix entreteixit amb dos instruments més: el debitori, institució anàloga a les *obligaciones* de Castella, Galícia i el País Basc; i la venda a carta de gràcia, versió catalana de les retrovendes i vendes de renda d'altres regnes. I encara s'afegia a qui volia esmerçar una suma l'oportunitat de col·locar-la en violaris.

El violari era un censal amb la particularitat que s'extingia l'obligació un cop transcorregudes una o generalment dues vides. Com a contrapartida a aquesta durada més curta i aleatòria —en relació amb la perennitat indefinida i segura del censal—, el tipus d'interès anual era força més alt: del 14,2857 % normalment.

Hi ha violaris entre les pensions de la curadoria dels orfes Nuix entre el 1708 i el 1724, però només suposaven un 2,9 % dels interessos anuals a cobrar i un 1 % de tot el capital prestat. A la llista de rendes declarades al cadastre hi ha 323 censals contra 14 violaris: el seu import representa només un 2,1 % del capital de tota la relació, i un 5,8 % de les pensions. També en el llibre de Josep Bargués hi ha violaris, i a diferència dels altres contractes mai no apareixen relacionats amb operacions de compra-venda o arrendament. Constituïen un capítol a part, i els quitaments en terminis curts eren freqüents. No he trobat cap violari en els comptes de l'Església.

Malgrat el paper més aviat marginal que semblen haver tingut els violaris en la teranyina censal del set-cents, té força interès la seva mera existència com a oportunitat d'esmerç alternatiu al del censal: el for o cànon anual del 14,29 %

23. Per exemple: «vuy als 24 de juny de 1716 a fet permuta mossèn Joan Bargués de la sagrestia ab favor de Tomàs Vila ab obligació de donarli 950 lliures, an firmat acte de diit cantitat a rahó de cençal que són 47,5 lliures tots anys...». El de sagristia acostumava a ser un dels beneficis més cobejats.

24. La importància d'aquest entramat d'influències, nepotisme i permuta de sinecures per la gestió patrimonial de les classes benestants, a la fase «depredadora» del capitalisme incipient, és subratllada per E. P. THOMPSON: la possessió mateixa no ho era tot, calia complementar-la amb les connexions «polítiques» adients, «fer-se amb el càrrec» («La sociedad inglesa del siglo XVIII: ¿lucha de clases sin clases?», a *Tradición, revuelta y consciencia de clase*, Barcelona 1979, ps. 21-22 i 28, i p. 170). I. TERRADAS es refereix també al paper de l'Església com a gestora d'interessos privats patrimonials a Catalunya (*El món històric...*, op. cit., p. 143). Quant al tracte de favor en l'obtenció de crèdit eclesiàstic per les cases ben introduïdes a la institució, el domer Nuix va anotar que la Comunitat de Preveres va tenir la «galanteria» de gairebé ni cobrar-li el paper timbrat quan va manllevar-hi un censal per al dot de la neboda.

va mantenir-se constant al llarg de l'edat moderna. En el segle XIV era exactament el doble de l'interès nominal del censal, per compensar l'extinció en una o dues vides.²⁵ Però en el segle XVII, i fins al 1750, ja multiplicava el for del censal gairebé per tres, i per 4,8 després de la rebaixa al 3 % efectuada en aquella data.

Semblaria, a primer cop d'ull, que aquestes rendes vitalícies haurien d'haver estat considerades més profitoses que les del censal, i haver-se preferit com a forma d'esmerç. Però succeïa el contrari: el censal era el contracte de préstec més utilitzat, el que marcava la pauta en l'entrellat de la teranyina, i el violari restava com una alternativa secundària, potser pel fet de tenir un racó amb estalvis segurs però immobilitzats.

Quelcom de semblant podríem dir dels deutoris. El deutor era un contracte fet a mida per defugir la prohibició d'usura de la manera més fàcil: no fent constar l'interès. Per l'acte de deutor el signant es reconeixia deutor d'una quantitat determinada a una altra persona, i es comprometia a retornar-la en un termini que, ben al contrari dels censals, era sempre fixat i molt curt.

Fins a la desamortització de Madoz i la nova llei hipotecària del 1861 no acostumava a fer-se menció de cap interès. Podia no haver existit, certament, o estar incorporat a la suma total de la qual es reconeixia deutor el signatari. Aquesta segona possibilitat resulta força més creïble. En definitiva, el deutor era ja en el segle XVIII un instrument que permetia prestar a curt termini, amb un terme fixat de retorn obligatori, i sense cap destorb en la negociació de l'interès. La seva condició del tot legal i la possibilitat d'hipotecar béns del deutor li conferien una seguretat que mancava a un hipotètic escanyapobres que prestés d'amagat.²⁶

Hom hauria cregut que el deutor havia de ser considerat més àgil i rendible que el censal i haver estat preferit pels inversors amb mentalitat capitalista. Nogensmenys, tota la documentació utilitzada coincideix a palesar que la utilització del deutor a la Segarra del set-cents no solament no substituïa la del censal, sinó que li restava subordinada. Funcionava de fet com una mena de pròleg, un pas previ a la contracció formal d'un censal quan l'operació mobilitzava sumes considerables.

Vegem-ne alguns exemples. Josep Bargués escrivia el novembre de 1708: «...an firmat acte de deutor de 223,9 lliures los de la Figuerosa, que son de grans los e venut per sembra se terres...» La bestreta podia haver estat feta en espècie, i

25. A. García Sanz interpretava aquest alt for anual del violari en relació amb el del censal considerant que al cànon propi d'aquest se li sumava una quota d'amortització del capital. Però això resulta inversemblant, car hauria d'haver existit llavors un termini fix de prescripció, al cap d'onze anys d'haver estat creat, quan l'interès nominal del censal era del 5 %, i al cap de nou després de la rebaixa al 3 %. Malgrat el risc probabilístic assumit per qui esmerçava en violaris, dues o fins i tot una vida són habitualment terminis més llargs. A més, els pactes de millora exigibles quan s'havia optat per hipoteca personal amb avaladors s'haurien considerat increïblement abusius, en permetre al prestamista recobrar tot el principal, i no només la part no amortitzada (*vid.*, *El censal, op. cit.*, ps. 288-289).

26. Exemples d'execució de béns hipotecaris amb deutoris en el darrer quart del segle XVIII a l'apartat 5.3.3. del capítol sobre «L'endeutament estructural» de la tesi doctoral de Llorenç Ferrer (*vid.* la nota núm. 2). En els llibres de comptes que he treballat per a la Segarra no n'he trobat cap, potser perquè van preferir la clàusula «d'especial obligació» del censal.

als interessos reals caldria incloure-hi llavors l'especulació amb els preus a l'hora de fer la valoració en metàl·lic. Els mateixos habitants del poble de la Figuerosa van signar-li poc després, el febrer de 1709, un altre debitori per una suma en diner i deu quarteres d'ordi, precisant clarament aquest cop el nostre negociant pagès: «...al preu de abril y maig de dit ani...».

Una altra anotació ens aclareix que l'entrapament d'aquest poble amb el prestamista Bargués venia de més enrere i havia assolit nivells importants. El juny de 1708, abans de la primera bestreta de llavor anotada, havia escrit: «e pres un vintè a carta de gràcia dels grans y fruits en lo terme de la Figuerosa per preu de 1.650 lliures...» Qui treballés terres en el dit comú havia de pagar, a més del delme senyorial, aquest redelme usurari. Era força habitual que l'enllaç entre debitori i censal acabés gestant alguna mena d'alienació de béns o drets a carta de gràcia.

També els comptes dels preveres confreres de Sant Nicolau són plens de deutors com a pas previ a la contracció d'un censal, endegant-se una roda de deutes que portava a la sostracció, a collectivitats o individus, d'onzens, dotzens, vint-i-quatrezens, quarantens, etc. Del 1732 al 1809 s'esmenten en l'administració de la Confraria quinze comuns tributaris d'aquesta mena de rendes, acompanyades en dotze casos de la cessió temporal del gaudi d'herbes i pastures del terme. Una trajectòria ben habitual de l'endeutament municipal: també Josep Bargués va acabar apropiant-se el 1722 herbes, pastures i abeurades de la Figuerosa.

Era el sistema denunciat el 1785 per una memòria de la Reial Societat Patriòtica de Tàrraga: les oligarquies locals *«tienen pechados todos los comunes con uno, dos o tres impuestos; en esta forma adelantan una porción de grano o dinero a fondo perdido, por quince o veinte años, en los cuales cobran por quinquenio un quinceno o un veinteno de todos los frutos... y como estas negociaciones se hacen en tiempos de las urgencias de los Pueblos... siempre les son ventajosas, como que en una buena cosecha pueden recoger el principal, quedándoles las otras por réditos»*. Afegia també la denúncia els estrets lligams amb les pràctiques agiotistes. Els mateixos «negociants» acostumen a arrendar delmes i primícies, i *«quedan con la fuerza del grano, y por consiguiente árbitros de los precios...»*.²⁷

Això ens posa en contacte amb la forma més habitual de trenar-se el contracte de venda a carta de gràcia en la teranyina censal. Si el debitori feia de prefaci, les alienacions de fruits o béns amb «pacte de retro» acostumaven a ser l'apèndix. Com el debitori, era també un instrument de préstec extraordinàriament dúctil per emmotllar-lo a qualsevol situació sense traves en el tipus d'interès.

Formalment no era més que una compra-venda amb dret de retracte: el venedor podia recobrar la cosa venuda retornant al comprador la suma pagada. Si era el comprador qui en un segon moment adquiria el dret de retrovenda retingut pel venedor, la venda deixava de ser a carta de gràcia i passava a perpètua. En contrapartida a aquest dret de retracte de què gaudia el venedor, i que de fet podia vendre o traspassar a una tercera persona, el preu de la cosa venuda era

27. Memòria de Felipe Darbau, citada per Ramon GARRABOU, *Sobre la formació del mercat català en el segle XVIII. Una primera aproximació a base dels preus dels grans a Tàrraga (1732-1811)*, «Recerques», 1 (1970), ps. 90 i 111. La relació entre el període de cobrament i la quantia de la part de fruits no era tan rígida com dona a entendre el text; depenia de la suma a retornar i els pactes entre prestamistes i prestataris.

inferior al de mercat. La reducció en el preu, molt variable, era una forma d'embutxacar-se interessos ocults quan el contracte emmascarava un préstec.²⁸

Car la «venda» de la cosa havia estat precedida d'una bestreta del comprador-prestamista al venedor-prestatarí. En altres paraules, la venda a carta de gràcia permetia una execució privada i ràpida dels prestataris insolvents sense haver de recórrer a costosos tràmits. La «cosa» rebuda en aquesta forma pel prestamista estava deliberadament infravalorada en relació amb el préstec anterior, i la diferència permetia multiplicar els guanys i rescabalar-se d'endarreriments.

Per exemple, en els papers parroquials trobem el cas de la parcel·la que «a Carta de Gràcia té empenyorada la Reverent Comunitat» al sastre Antoni Martí. Del 1770 al 1804 el sastre va anar pagant set lliures per conrear una terra que havia estat seva: caure en els fils de la teranyina l'havia convertit, de fet, en arrendatari de la seva «pròpia» parcel·la. En heretar terra i penyora el seu fill va decidir que no valia la pena continuar treballant-la en favor de preveres prestamistes i va cedir «el dret de lluhir y quitar la pesa de terra... que a carta de gràcia tenia la Reverent Comunitat, per lo preu de 150 lliures».

Va adquirir-lo el pagès Baptista Beleta, i el pagament d'aquesta quantitat va suposar-li dues coses. D'una banda, servia com una mena de traspàs o entrada per accedir al conreu d'aquella terra en la condició de prestatarí empenyorat. Però, a la vegada, el dret de retracte comprat funcionava com un esquer: totes les esperances d'esdevenir algun dia plenament propietari i deixar de pagar renda se centraven en l'adquisició d'aquella peça, gaudint de la rebaixa en el preu de les compra-ventes a carta de gràcia.

Tot depenia llavors de si conreant-la, i pagant la renda, podria o no reunir la quantitat necessària per tancar la retrovenda. Per inferior que fos el preu al de mercat, això no era gens freqüent, i, en qualsevol cas, portaria el pagès a aprofitar fins a l'extrem les possibilitats d'autoexplotar la força de treball de la família. L'Església, mentrestant, romania com a perceptora de la renda usurària d'una terra que havia adquirit a preu de ganga durant un període que podia allargar-se indefinidament. Si el pagès era per fi capaç de desempenyorar-la, la col·locació del preu en un nou censal no feia més que recomençar idèntic cicle.

Jaume Ferran, pagès de Montcortès (localitat on havíem vist Josep Bargués recaptar drets senyoriais), va veure com aquest li prenia el 1704 una vinya «a penyora», pel preu d'un censal de 82,7 lliures que la hipotecava, i la pensió del qual no podia satisfer. En una situació així, ben poc podia fer davant la reposició del bestiar de treball. En conseqüència, el prestamista Bargués anota que fa un altre «acte de venda a carta de gràcia de altre partit sobre dita peça de terra de 17,3 lliures, y dites son per compra un parell de bous, que en tot tinch 100 lliures sobre dita peça de terra».

28. «...la reducció del precio es ... muy grande, porque para fijar el que se dará al usurero-prestamista, que aparece como comprador, atiende al beneficio o tanto por cien que desea percibir» (G. BROCA i J. AMELL, *Instituciones del derecho civil catalán vigente*, Barcelona 1880, p. 275). Vid., Ll. FERRER, *Censals, vendes a carta de gràcia i endentament pagès*, op. cit., i *Ventas a carta de gracia y endeudamiento en la comarca del Bages en el siglo XVIII*, «II Coloquio de Metodología Aplicada» (exemplar mecanografiat). «El País» (12-x-1984) encara es feia ressò d'una querella per usura en què s'acusava un matrimoni d'haver percebut un interès del 1.200 % mitjançant una retrovenda.

És il·lustrativa la manera de dir-ho: allò que comptava eren les cent lliures que tenia «sobre» aquella terra, i no el fet de ser-ne propietari a carta de gràcia. Això darrer era purament una ficció jurídica. El diner era l'objectiu, i la terra, amb l'home, mitjà i garantia d'obtenir-lo. Podia haver-se arribat a un resultat semblant venent el de Montcortès a carta de gràcia, no la vinya mateixa, sinó directament la renda o part de fruits. Venent la vinya n'esdevenia arrendatari, venent la part de fruits mantenia formalment la propietat però pagava igualment la renda.

Vegem un cas d'això darrer. Els confreres de Sant Nicolau posseïen a carta de gràcia «la sexta part de tots grans y fruits de les terres de Josep Sans, pagès d'Ossó». Per tal de fer-la-hi lliurar directament en metàl·lic, es creava la ficció jurídica d'«arrendar-ne» la percepció al mateix pagès pagador. La follia de la situació resultant sembla treta d'un diàleg entre Asterix i Obelix: el pagès d'Ossó de Sió es convertia en el seu propi arrendatari per cobrar-se la renda que pagava per conrear una peça de terra que era seva!²⁹

El clero cerverí preferia aquesta embolicada troca a percebre directament la part de fruits en espècie, o rebre directament la terra, per la dificultat de controlar i administrar nombroses parcel·les empenyorades disperses per tota la comarca. El resultat era el manteniment dels prestamistes en l'esfera de la circulació i el crèdit, carregant els costos del conreu —la fiscalitat inclosa quan només es venia la renda— sobre les explotacions familiars pageses i menestrals.

El pas del censal a l'alienació a carta de gràcia el provocava la incapacitat del censatari de satisfer la pensió. Els llibres de comptes dels censalistes, tant els privats com de l'Església, mostren com era del tot impossible el cobrament regular de totes les pensions de cada any. L'existència permanent de *ròssecs* o pensions endarrerides era un fet estructural del sistema censalista, connatural a la seva naturalesa parasitària de la petita producció.

Si el censatari mereixia un cert tracte de favor, quan s'acumulaven ròssecs el censalista li oferia de capitalitzar-los augmentant el preu del censal.³⁰ La concòrdia acostumava a obligar el censatari endarrerit a pagar un cànon superior al normal, fent-lo servir alternativament un any com a pensió corrent i l'altre per anar lluint a termini el principal.

Però quan el censalista s'estava de contemplacions, l'acumulació d'anualitats impagades portava aviat a una o altra variant d'alienació de béns o fruits a carta de gràcia. La junció dels dos contractes acomplia una doble funció: servia per anar actualitzant préstecs amb interessos endarrerits i a la vegada d'amenaçadores

29. L'entrellat que el clergat prestamista cerverí va treure'n fou prou tangible: cent cinquanta lliures l'any, entre el 1789 i el 1801. Sovintegen en els manuals notariais aquests contractes de suposats autoarrendataris en benefici d'altri. Vegeu, per exemple, el que signaren el 1792 el mossèn rector del Col·legi de l'Assumpció i un pagès de Miralcamp, per un import de 128 lliures: «Per temps de quatre anys y quatre enteres cullitas... Arrenda ... a Joseph Claramunt Pagès... tot aquell dret de trentè de tots grans y fruits... se culliran en todas las heretats y terras que dit... Claramunt ...ab... son fill tenen y posseheixen... lo qual Dret de trentè pertany... al dit Col·legi... en virtut de Venda e Ymposició a carta de gràcia a son favor feta per los mateixos...», etc. (AHC, fons notarial, 68C4 Cervera, notari Mulet, manual del 1792, fs. 224-226).

30. Ho permetia una altra diferència entre el censal i el cens consignatiu: no calia que el prestamista lliurés la quantitat prestada en el moment de signar l'acte de venda del censal i, en conseqüència, ambdues parts podien acordar després un quitament fraccionat o un augment del principal (G. BROCA i J. AMELL, *op. cit.*, p. 292).

xurriaques per impellir la resta de censataris a pagar puntualment les pensions. Car tot aquell qui caigués en el sector de la teranyina on la relació es transformava en venda a carta de gràcia restava condemnat a veure deteriorar ràpidament la seva situació, mentre oferia al prestamista una excel·lent oportunitat d'incrementar el seu benefici.

Tot repassant els fils de la teranyina hem topat amb una paradoxa encara no resolta: per què era el censal la fórmula contractual que dominava, subordinant la utilització de les altres? Com podia ser el preferit, si de totes quatre alternatives d'esmerç a disposició dels prestamistes —violaris, debitoris, vendes a carta de gràcia i el mateix censal— era el que tenia un tipus d'interès nominal més baix? Per què, si era el que deixava menys marge al censalista per forçar el prestatari a retornar-li el capital?

Un dels símptomes de la crisi del sistema censalista a partir de la Guerra del Francès serà precisament la substitució, lenta però progressiva, de censals per debitoris com a contracte predominant.³¹ Però el debitori no va ser una creació dels reformadors liberals, ja existia i s'emprava en el set-cents. Per què no va produir-se abans la substitució?

Caldrà concloure que aquesta general preferència per un contracte de regust emfitèutic i «feudal», davant d'un altre descarnadament modern i capitalista, expressava una manca d'esperit empresarial en els inversors? O bé, segons una altra versió més romàntica però complementària de l'anterior: caldrà acceptar que en el censal l'afany de lucre restava amansit per valors morals superiors, en benefici dels pobres? No mancarien en el vuit-cents plomes disposades a escometre l'esclerosi del censal, ni d'altres de menys disposades a compondre la seva hagiografia per a exemplar escarni d'usurers.³²

Abans de donar-los la raó massa ràpidament als uns i als altres, convé aturar-se a observar amb més detall el veritable interès del censal.

Interès nominal i interès real

La història d'un censal que veu la llum amb la creació i mor en beatitud al cap de poc amb la quitació era la més infreqüent de totes. Molt més corrent

31. Al País Basc ha estudiat aquesta transició E. FERNÁNDEZ DE PINEDO, *Del censo a la obligación...*, op. cit., (vid. la nota núm. 5). El 1850 la substitució era gairebé completa al Bages: un 86,6 % de tots els nous préstecs eren ja debitoris (L. FERRER, *L'endeutament estructural*, op. cit.). En el mas Santamaria de Serrateix hi servia un capellà de la família que endegaria el procés a principis del segle XIX (I. TERRADAS, *El món històric...*, op. cit., p. 138). El canvi de censals a d'altres modalitats de préstec privat l'efectuà la família Padró d'Igualada, estudiada per Josep M. Torras i Ribé, a partir del darrer terç del segle XVIII (*Evolució social i econòmica d'una família catalana de l'antic règim. Els Padró d'Igualada, 1642-1862*, Barcelona, 1976, ps. 112-113).

L'altre símptoma de la transició al nou règim hipotecari liberal seria l'alarma general produïda per la ràpida extensió de pràctiques considerades usuràries, sobretot en els préstecs no hipotecaris a pagesos i parcers mancats de terra pròpia (vid., F. SIMÓN SEGURA, *Aspectos del nivel de vida del campesinado español en la segunda mitad del siglo XIX. El problema de la usura en el campo*, «Hacienda Pública Española», 38 (1976), ps. 231-242; i J. DEL MORAL RUIZ, *La agricultura española a mediados del siglo XIX, 1850-70* (Madrid 1979).

32. Vid. els apartats «censalisme i usura en la instauració del règim hipotecari liberal», i «escarni d'usurers, elogi de censals», del capítol sobre la crisi del sistema censalista i les desamortitzacions a *Pagesos, menestrals i rendistes*.

devia ser que la seva destinació arrossegues el d'un conjunt d'operacions de compra-venda i comportés l'acoblament successiu de diversos contractes.³³ Totes dues coses permetien al censalista trencar fàcilment la relació legalment fixada entre principal i pensió, multiplicant l'interès real percebut de l'esmerç.

Quan la situació d'empenyorament subjacent a la creació del censal donava lloc a la transferència d'algun bé immoble hipotecat del censatari cap al censalista, s'oferia a aquest darrer l'oportunitat de jugar amb el preu real de la cosa obtinguda en relació amb el «preu» nominal del censal originàriament «venut». Per exemple, Josep Bargués venia el 1699 a un pagès de Cervera una vinya pel preu de 120 lliures. Només podia disposar-ne de 50, i per les altres setanta va encarregar-se un censal a favor del mateix Bargués. La pensió eren 3,5 lliures, que el pagès va satisfer puntualment fins al 1703, en què deixa de fer-ho. Transcorreguts dos anys sense pagar, el seu creditor anotava: «*me a dit cobràs dita vinya*».

D'un esmerç de 70 lliures n'havia obtingut cent trenta-quatre, suposant que el preu de la vinya no hagués experimentat canvis en el temps transcorregut.³⁴ En resum: 64 lliures netes, un 91,4 % de guany sobre el capital avançat, que, repartides alíquotament en els sis anys, dona un interès real anual del 15,2 %.

Un espardenyer va contraure el 1703 un petit deute de 27 lliures amb el nostre prestamista. Va pagar la pensió fins al 1709. El 1715, després de sis anys de conflicte bèl·lic sense satisfer-la, escriu Bargués: «...me an renirçiat una vinya te dit nom per fer la especial obligació...» La vinya va ser venuda immediatament per 60 lliures. Va comprar-la un pastor de la ciutat aportant la meitat del preu i carregant-se amb un censal per les altres trenta. Mirem el fil descabdellat: prendre la penyora al censatari insolvent li havia servit per augmentar una pensió d'1,35 a 1,5 lliures i embutxacar-se, de passada, una quantitat superior al principal del censal inicial. De 27 lliures n'havia tret 69,45 al cap de dotze anys, amb un guany del 157,2 % i un interès real anual del 13,1 %.

Aquestes rodes censal-terra-censal servien per a molt més que no pas només

33. Segons José Ferreiro Porto, el cens consignatiu era un instrument de crèdit entre privilegiats, «modern» per oposició a les vendes de renda usuràries i «feudals», i fet per a la redempció. Però Ferreiro mateix reconeixia haver vist «*censos del XVI perdiéndose en el horizonte del siglo XIX*», i afegia: «*ése es el motivo de que las escrituras sean tan puntillosas; es preciso abroquelarlas contra el paso del tiempo...*» Si eren «*instrumento hecho para la redención*», per què es redimia tan poc? (*Fuentes para el estudio de las formas del «crédito popular» en el Antiguo Régimen: obligaciones-préstamo, ventas de renta y ventas de censos*, «Actas de las I Jornadas de Metodología Aplicada a las Ciencias Históricas», vol. III, Santiago de Compostella, 1975, ps. 763-780).

34. Marco Cattini, en un interessant estudi sobre la qüestió en una vila de Mòdena, San Felice sul Panaro, detecta una relació inversa entre la tendència d'evolució dels preus de la terra i l'abundor o escassetat de les collites. En les fases de males collites successives, la venda amb dret de retracte de petits lots de terra als prestamistes, en satisfacció dels deutes prèviament contractats pels venedors, transcorrien justament quan els preus de la terra experimentaven un retard en relació amb la forta alça dels preus dels cereals. Quan retornava la normalitat, els pagesos maldaven per recuperar les terres perdudes i llavors el preu pujava ràpidament, mentre queien els preus de les collites. En definitiva: quan els pagesos havien de vendre terra en moments difícils, la malbarataven cedint-la a canvi de poc diner, que anava «car», o donant molta terra per petits deutes anteriors; quan volien recuperar-la de nou en anyades bones ja tornaven a anar cares, i havien de lliurar molts diners, o contraure molts deutes, per adquirir-les (*Produzione, auto-consumo e mercato dei grani a San Felice sul Panaro, 1590-1637*).

per rescabalar-se d'endarreriments. Oferien una oportunitat única per revalorar la renda censal, multiplicant diverses vegades el tipus nominal d'interès. Una condició essencial per assolir l'alta rendibilitat d'aquesta forma d'emprar el censal era tancar la roda sencera venent la terra obtinguda com a penyora. Això ens revela la racionalitat que menava el comportament dels censalistes davant l'alternativa d'acumular béns immobles o continuar fent-los rodar amb censals: desprendre's de les peces de qualitat mediocre, retenir els escassos bocins selectes.³⁵

En lloc de fer rodar censals amb terres i cases, podia arribar-se al mateix resultat fent-los rodar amb altres contractes. La prèvia signatura d'un debitori que ja tingués incorporats en el «preu» uns forts interessos ocults servia fàcilment el propòsit de multiplicar l'ingrés usurari real. Però era encara més corrent la utilització de la venda a carta de gràcia d'una part de fruits.

El prestatari conservava formalment la terra —i es carregava la fiscalitat—, però l'alienació de la renda desnaturalitzava aquesta propietat. La renda «venuda» deixava novament de mantenir el for legal amb el capital inicial, i l'interès real es multiplicava. Aquest cop es podria dir que la renda brollava directament del diner bestret, estalviant passes al cantó de la propietat: vendre la renda i no la terra suposava anar directament al gra.

Si la venda a carta de gràcia subsegüent al censal ho era de la parcel·la mateixa, el censalista podia revendre-la i jugar un altre cop amb els preus, o bé convertir l'antic propietari-censatari en arrendatari seu. Les condicions de l'arrendament deixaven de tenir cap relació formal amb el préstec inicial, i l'ingrés real es disparava per sobre de l'interès nominal.

El secret del considerable profit que podia obtenir-se utilitzant el censal raïa en la seva inserció en uns mecanismes força més complexos, que no sempre s'esmentaven a la lletra dels contractes. No calia, per ultrapassar la taxa legal d'interès, defraudar el censatari a l'hora de lliurar realment el censalista la suma acordada davant notari.³⁶ Hi havia altres maneres d'obtenir interessos per sobre del nominal sense necessitat de fer trampa.

L'interès real coincidiria amb el nominal quan es tractava de censals creats i lluits per contraents benestants amb censalistes de semblant condició o amb l'Església. És a dir, justament quan servia per finançar llurs activitats o tapar els seus forats de liquiditat. Llavors l'interès operava una redistribució del benefici obtingut. Però això restava limitat a les relacions internes al centre de la teranyina. La major part dels seus fils se sostenien en l'endeutament estructural dels petits productors, i quan era aquest el causant de la contracció del censal no resultava

35. E. TELLO, *Propietat agrària i percepció de rendes...*, op. cit.

36. No haver de lliurar la suma davant el notari feia encara més fàcil, al Principat, que es donés aquesta defraudació (vid. la nota núm. 30). Però no hi ha notícies que es produïssin semblants actuacions com a mínim fins quan el sistema censalista ja havia entrat en decadència (vegeu un cas d'especulació que juga amb la diferència entre valor nominal i real dels vals reials practicat pels Padró el 1800, a J. M. TORRAS I RIBÉ, *Evolució social i econòmica...*, op. cit., ps. 111-112). Això pot haver fet creure que en el censal no es donaven «tipus usuaris» (vid., per exemple, E. FERNÁNDEZ DE PINEDO, *Crecimiento económico y transformaciones sociales del País Vasco, 1100-1850*, Madrid 1974, p. 293). De tota manera, i malgrat la conveniència de distingir entre interès nominal i real segons com fos emprat el censal, la naturalesa usurària o no de la relació establerta no es pot fer dependre de la quantia d'aquest interès, sinó de la seva posició com a forma d'esmerç davant el procés de producció.

diffícil als censalistes més grossos del centre multiplicar l'interès real mitjançant la circulació de béns o fruits en sentit contrari al dels préstecs.

Si no hagués estat així, resultaria incomprendible la simultània existència de contractes alternatius amb interessos nominals tan disperss i la general preferència per aquell que el tenia menor.

Crèdit i usura en el sistema censalista

Les nocions corrents sobre el crèdit i la usura esdevenen massa estretes i imprecises per donar compte del complex entrellat del sistema censalista de l'antic règim. El criteri habitual consisteix a considerar la usura com una forma il·legítima d'exercir el crèdit, embutxacant-se interessos abusius en unes condicions oneroses. Així entesa, la reprovació i penalització de la usura legítima de retruc la percepció d'un interès moderat.³⁷

Retrotraure les mateixes nocions a la societat feudal tardana genera constants confusions. Quan, un interès, s'hauria de considerar usurari? Titllar d'usuaris els debitoris i les vendes a carta de gràcia per oposició a un innocent contracte censal, lliure de tota sospita, suposaria oblidar que els uns i els altres esdevenien sovint seqüències d'una mateixa trama dins la teranyina censal. Suposaria també passar per alt la diferència, segons la forma d'emprar els censals, entre interès nominal i interès real.

Contrastar l'alt for nominal dels violaris amb la moderació del censal implicaria ometre la relació inversa entre tipus d'interès anual i la seva durada aleatòria o perenne. Traçar una frontera decisiva entre els contractes hipotecaris i les bestretes en espècie o diner a parcers sense béns amb què respondre, malgrat els interessos increïblement alts i les condicions draconianes d'aquests segons, suposaria negligir la diferència entre préstecs amb hipoteca o sense. Tot al contrari dels altres, en els préstecs no hipotecaris l'interès nominal era més alt que el real, i habitualment inversemblant, precisament per obligar el parcer a prosseguir en el conreu d'una parcel·la que no era seva, en benefici de l'usurer. La relació de propietat ja s'encarregava d'això quan hi havia una hipoteca que garantia al prestamista capital i interès. Però l'ingrés usurari havia de ser al cap i

37. Aquesta manera d'entendre la qüestió de la usura no té probablement, socialment parlant, gaire més d'un segle de vida, originada en el capgirament també cultural i moral produït amb l'ensorrament del vell sistema creditici de l'antic règim i la instauració del nou règim hipotecari liberal. La distinció entre crèdit i usura per la quantia de l'interès acaba amb els dubtes teòrics i morals entorn de la naturalesa intrínsecament usurària del lucre obtingut d'una circulació de diner per diner que no engendrava nova riquesa, esbandint-los com a obscurantistes escrúpols medievals. El canvi de mentalitat era necessari per fonamentar culturalment l'habitució al nou sistema de crèdit capitalista. La simultània proliferació de la usura tradicional just en iniciar-se aquest nou règim liberal va ser percebuda per Marx, contemporani de la transició: «Els iniciadors del modern sistema de crèdit, en lloc de partir de l'excomunicació del capital a interès en general, parteixen, ben al contrari, del seu exprés reconeixement» (*El capital*, III, Mèxic, 8a. reimp., p. 562). El preàmbul de la llei hipotecària del 8 de febrer de 1861 deia cercar, entre altres objectius, el de «*lliberar al propietario del yugo de los usureros despiadados...*».

a la fi comparable, car en cas contrari ningú no hauria fet bestretes hipotecàries.³⁸

En definitiva, contraposar unes formes a les altres segons la quantia de l'interès planteja falsos problemes insolubles quan hom s'adona que totes eren formes alternatives perquè uns mateixos inversors colloquessin capitals. Tipus nominal més alts o més baixos no sempre havien de representar situacions més o menys oneroses per als prestataris, més o menys avantatjoses per als prestamistes.

Per entendre el sistema de préstec vigent a les societats de l'antic règim cal partir d'uns altres pressupòsits, que no considerin nocions antagòniques les de «crèdit» i «usura». El censalisme constituïa moltes vegades una forma d'exploatació usurària del petit productor, però podia també funcionar com un préstec a baix interès per a grups reduïts de població benestant, o bé operar una redistribució d'ingressos d'origen feudal.

El concepte de capital usurari esbossat per Marx resulta força més adient que les categories sobre el crèdit i la usura habituals en una societat ja plenament capitalista. Germà bessó del capital mercantil, l'usurari és considerat una forma antediluviana de capital que precedeix de molt lluny la producció capitalista mateixa i a la qual resulta impossible d'aplicar una anàlisi idèntica a la del capital industrial.

Quan el capital no és encara el fonament de la producció, roman a l'esfera de la circulació i el crèdit com a paràsit de la petita producció familiar, que és la base de la societat. El capital usurari, o «capital a interès», resulta de la mera circulació de diner per diner sense mediació d'un intercanvi de mercaderies. Aquest «interès del diner» és intrínsecament usurari independentment de la seva quantia, car no opera una redistribució del benefici que finança, sinó el drenatge d'excident directament dels petits productors.

El capitalista usurari pot embutxacar-se com a interès tot allò que excedeixi els mitjans més elementals de subsistència dels productors, sense conèixer cap més límit que la capacitat de rendiment i resistència de la petita producció familiar. És un tret essencial del capital usurari la seva posició externa al procés de producció, i la seva vocació en darrer extrem conservadora del medi pre-industrial en què sorgeix i del qual es nodreix.³⁹

Podríem considerar el conjunt de la xarxa censalista, en una zona rural allunyada dels principals centres comercials del litoral com la Segarra del set-cents, un sistema de crèdit usurari rendista de l'antic règim. Un «sistema», perquè a més de la figura del censal ha d'incloure deutoris, violaris i totes les variants

38. «El guany que un usurer obté dels seus préstecs és inferior a la taxa nominal d'interès, car no pot exprèmer els parcers i treure'ls sinó la diferència entre l'ingrés net que obtenen i el consum necessari per a la simple subsistència. La finalitat de l'alt interès nominal consisteix a fer-li impossible el pagament del deute, de manera que es trobi en una subjecció perpètua. (...) Un pagès que té un títol de propietat de la seva terra pot manllevar hipotecant-la com a garantia. En aquest cas l'interès pot ser més baix que quan no hi ha garantia, però si, malgrat això, no pot pagar, el prestamista pot apropiarse de la terra» (J. ROBINSON, J. EASTWELL, *Introducción a la economía moderna*, Madrid 1976, p. 98).

39. K. MARX, *Líneas fundamentales de la crítica de la economía política (Grundrisse)*, 1a. meitat, OME-2 (Barcelona 1977), ps. 192-204; *El capital. Crítica de la Economía Política*, I, vol. 1, OME-40 (Barcelona 1976), ps. 178-179; *ibid.*, I, vol. 2, OME-4 (Barcelona 1976), p. 145; *ibid.*, III, sec. v, cap. xxxvi (Mèxic, 8a. reimp.), ps. 556-569.

de la venda a carta de gràcia; i «sistema», també, entès com a part d'un organisme sòcio-econòmic del qual formava part.

Sistema de «crèdit», perquè era l'endeutament d'uns i la disposició de capitals per col·locar dels altres allò que generava un bescanvi de «diner» per renda. Crèdit «usurari», però, perquè la utilització més habitual del préstec no servia per finançar una millora productiva, sinó per comprar el mer accés a la terra i l'habitatge i tancar la problemàtica reproducció simple de les explotacions familiars pageses o menestrals. La renda cobrada pel censalista no era comunament el cost financer d'una inversió, ni l'ingrés a què donava lloc era la redistribució del benefici resultant.⁴⁰

Havent-se demanat habitualment per omplir dèficits de subsistència, la suma obtinguda s'esvaïa ràpidament, consumint-se. Però que la quantitat manllevada s'hagués fet fonedissa no suposava deixar de satisfer la pensió a perpetuitat. Aleshores esdevenia una mena de «punció» aliena al procés de producció i reproducció de l'exportació pagesa o menestral, la detracció pura i simple d'un excedent que el receptor no contribuïa a generar, sinó a inhibir.

Convé tenir present que, per al petit productor, terres, cases o bestiar no constituïen un capital, sinó un mitjà per garantir la subsistència. La lluita per la seva viabilitat com a explotació independent el portava a caure en l'entramament, acceptant l'adquisició en molt difícils condicions d'uns béns massa cars per l'abast dels seus estalvis. La propietat mateixa representava una reserva patrimonial per continuar accedint al crèdit censal.⁴¹

L'orientació rendista del sistema censalista provoca alguns dubtes en la seva caracterització usurària, per l'habitual associació de la usura amb la violenta actuació a curt termini d'escanyapobres al marge de la llei. Però aquesta transformació de l'ingrés usurari en una renda perpètua, per obra d'un seguit de formes jurídiques, suposa precisament la definitiva legitimació social de l'exacció usurària, esdevinguda copartícip de l'explotació del treball d'altri en la societat de l'antic règim.

40. Si les explotacions familiars pageses o menestrals haguessin treballat segons un càlcul capitalista, per ser viables econòmicament haurien d'haver estat capaces d'assolir autònomament una reproducció simple, la mera reposició dels components que la integraven. Haurien demanat crèdits per finançar millores en la producció que permetessin una reproducció ampliada, i n'haurien d'haver tret un guany una part del qual pagaria el cost financer d'aquelles inversions. És evident que la realitat de la petita producció familiar era tota una altra.

41. «L'acceptació de preus desmesurats de cases i terres pot explicar-se per aquest «afany d'independència» ... Una gran part de l'ingrés de l'economia familiar el consumia l'interès d'hipoteques sobre la terra i la propietat immoble, i les excessives rendes. (...) A més, quan els petits productors contraien deutes i engarjolaven, per tant, llurs diners, això no suposava invertir productivament el seu capital. Aquests esmerços funcionaven més aviat com a «renda anticipada» i reduïen la suma de capital que els productors podrien haver invertit en l'esfera de la producció. L'excedent de treball que es necessitava per amortitzar aquests deutes... esdevenia una trava per a l'ús productiu de l'ingrés potencial en forma d'inversió de capital, o conduïa l'economia familiar cap al cercle viciós d'haver de confiar permanentment en el crèdit» (H. MEDICK, *The proto-industrial family economy*, a P. KRIEDTE, H. MEDICK, J. SCHULUMBOHM, *Industrialization before Industrialization. Rural Industry in the Genesis of Capitalism*, Cambridge, U.P., 1981, ps. 47-50). Marco Cattini assenyala, en aquest respecte, que per als pagesos econòmicament dependents l'adquisició de terra, «en lloc d'un recurs productiu representava una mena de fons de reserva patrimonial» (*Produzione, auto-consumo e mercati dei grani a San Felice sul Panaro*, op. cit., p. 736).

Certament, hi havia diferències entre la usura practicada pels censalistes i la del llogrer local —condicions que, com en el negociant Bargués, podien reunir-se en un mateix individu. La més important és que la primera cercava una renda segura a llarg termini i estava, per tant, interessada en la perpetuació de la font d'on extreia ingrés, mentre que la segona actuava molt violentament a curt termini, i era força més indiferent a les conseqüències de la seva acció. Ambdues vivien parasitàriament, minant aquells que en constituïen la font de riquesa. Però els censalistes explotaven usuràriament els petits productors xuclant-los lentament, mentre els escanyapobres ho feien sobtadament, i això tenia repercussions en les relacions entre paràsit i hoste.

El censalisme podia escanyar hostes individuals, executar totalment o parcialment un cert nombre de censataris insolvents, i ho feia ben sovint: en el sector de la teranyina on dominaven les vendes a carta de gràcia es produïen actuacions de contundència anàloga a les de la usura tradicionalment considerada com a tal. Però al censalisme li era profundament estranya la idea de destruir col·lectivament la comunitat hostessa. Era un paràsit amb instint de conservació que provocava una permanent circulació de terres i altres béns necessaris per produir entre productors empenyorats, que els perdien, i productors que s'empenyoraven per accedir-hi, sense arribar mai a fer desaparèixer la pagesia i la menestralia com a classes.

D'ací el seu caràcter complex i la seva aparença ambivalent: un vehicle d'extracció de renda, però també d'accés a la terra per als pagesos pobres; un mitjà de treure partit dels problemes successoris i de contribuir a la vegada al manteniment dels patrimonis en els heretaments; un procediment per aprofitar les dificultats derivades de la reposició del bestiar i de permetre de reposar-lo amb unes certes condicions, etc.

Per això mateix, mentre el sistema censalista dominava la demanda de crèdit rural els petits escanyapobres locals tenien llur camp d'acció limitat. Però que l'explotació usurària prengué formes diferents no ha d'ocultar la seva mateixa significació estructural. Són la mena de relacions entre acumulació de capital i procés productiu allò que més importa i no pas la mera quantia de l'interès.

Prenent l'interès nominal com a criteri d'oposició entre crèdit i usura, abans de la transició al nou règim hipotecari liberal ens quedaríem pràcticament sense usurers. Si encara trobàvem algun lloguer de poble, hauríem de bandejar la idea d'un capital usurari, de la mateixa manera que l'existència de revenedors, quincallaires i traginers no menava a l'acumulació de grans capitals mercantils. Els veritables capitalistes usuraris romandrien en la penombra.

«i emprat el diner a censal donaria més que la mateixa vinya...»

Més útil que rastrejar una frontera inexistente a la societat de l'antic règim entre l'interès legítim i la usura, pot resultar l'estudi comparatiu dels nivells de rendibilitat mitjana entre diferents opcions d'esmerç. Una manera de jutjar l'interès és precisament posar-lo en relació amb el tipus de benefici mitjà.

Pierre Vilar ha xifrat el tipus de guany comercial normal a la Catalunya

del segle XVIII en un percentatge no superior al 9-11 % sobre el capital avançat,⁴² i assolir-lo i mantenir-lo exigia mobilitzar un seguit de recursos no gaire freqüents als altiplans interiors. A les explotacions agrícoles el percentatge deuria ser inferior. Encara a la segona meitat del segle XIX els inventaris calculaven a la Segarra la renda que podia obtenir-se d'un gran patrimoni agrari a raó d'una pensió de censal.⁴³

Eren, en qualsevol cas, percentatges de guany perfectament assolibles pels censalistes, i encara superables quan la pràctica especialitzada i a l'engròs del prestamisme donava peu a alienacions de béns o fruits, perpètuos o a carta de gràcia.

Que l'ingrés censal real era superior a l'obtingut normalment de l'explotació de terres i immobles de poc valor ho demostra la política, sistemàticament aplicada pels censalistes, de revendre aquests béns quan arribaven a llurs mans per insolvència dels censataris. Però, si això no era eloqüent, una carta del 1776 demanant al bisbat permís per vendre dues cases i una vinya ens col·loca exactament aquest raonament en boca del capellà administrador de la fundació pia que amortitzava aquells béns. Les cases i la vinya —argumentava el mossèn— eren carregats amb un censal que calia «mortisar», i prestaven censos senyorials, havent-se de satisfer la corresponent fiscalitat reial i municipal. En canvi, argüia, «...vendidas las dos casas al publico subhasto se aumentaria el dote (de la fundación, E.T.)..., pues de la casa alquilada en publica almoneda se sacan solo treinta y seis libras, y cinco sueldos, y de estas..., deverian desfalcarse catastro, Quistia y censos, y la pension de mortisación, sin contar las obras que necesariamente deben hazerse todos los años en las casas; y vendido en publica almoneda se crehe se sacarian mil y quinientas libras de capital, que empleadas â censo redimible redituan anualmente quarenta y cinco libras de todos pechos. Del mismo modo la viña, â mas de apuesta â las malas cosechas, importa la manutención de un Plantío, el haver de componer las sepas, replantarse arboles, y otros gastos; y haberse de sacar del usufructo de ella el catastro, Quistias, Censo y mortización; y vendida dicha viña al publico subhasto, y empleado el dinero a Censo, resultaria para la fundación mayor utilidad que lo que da la misma viña».⁴⁴

Quan el tipus d'interès s'acosta al tipus de guany que pot obtenir-se d'activitats productives minva la demanda de crèdit destinada a millorar la producció i

42. P. VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna, op. cit.*, vol. IV, ps. 429 i 625. Edward J. Nell precisa, filant molt prim, que, en rigor, a les societats pre-industrials ningú no «avançava capital» perquè ningú no controlava enterament el procés de producció (*Historia y teoria económica*, Barcelona 1984, p. 137). A la societat tradicional, «la base del càlcul no era el guany sobre el capital, o sigui el guany en relació amb el total dels mitjans de producció. Guany no és sinònim de benefici, el càlcul del benefici és una manera especial de calcular el guany; (...) i el treball i la producció poden ésser fets pel mercat sense que el guany sigui un guany sobre el capital. (...) A més, a la societat tradicional no hi ha motius per fer el càlcul del benefici. No hi ha mercats de capital» (E. J. NELL, *Circulació del crèdit i intercanvi a la transformació de la societat agrària*, «Recerques», 7, 1978, ps. 34-38).

43. *Estado general de todo lo que constituye patrimonio de casa Solsona de Cervera... con las bajas, aumento y demás alteraciones en los treinta años de mi administración, 1841 a 1870, Cervera, 10 mayo 1870*, Arxiu Solsona, Cervera. D'un patrimoni estimat en 72.210 duros, s'escriu: «este capital forma renta en globo, año normal... 2.166 duros», és a dir un 3 %.

44. Subratllats meus, E. T. *Fundació de misses en la Iglesia de S. Miguel feta per Josep Morondo...*, doc. cit.

resta només la generada per l'endeutament crònic d'explotacions familiars pageses i menestrals, comunitats rurals o aristòcrates de butxaca foradada.⁴⁵

Una condició econòmica fonamental per fer l'explotació usurària sustentadora d'un veritable capital acumulable i reproduïble era que la producció romangués en mans dels petits productors, desinteressant-se els capitalistes usurers de fer-se càrrec de cap mena de cost productiu. El predomini de la petita producció implicava la general absència de la prossecució del benefici en el càlcul econòmic dels productors prestataris. La seva lluita per la supervivència mantenia una demanda de crèdit en unes condicions inacceptables per a qualsevol prestatari capitalista.

Una altra condició era la coexistència amb les formes preexistents de drenar excedent a la societat feudal tardana. Hi havia un engalzament solidari entre la triple fiscalitat senyorial, reial i municipal, d'una banda, i la pràctica censalista de l'altra: la prèvia mossegada dels primers precipitava la pagesia i la menestralia cap a la teranyina dels deutes i propiciava la darrera dentada usurària. Motiu pel qual el censalisme no solament no reemplaçava les altres formes d'explotació, sinó que les reforçava tot imitant-les contractualment.

L'empenyorament feia cada cop més precari el manteniment de les petites explotacions familiars i la pagesia sofria un procés de desposseïció de terra i diferenciació interna. Però era un procés de desposseïció *parcial*, i un procés *incomplet* de diferenciació, per fer reproduïble a llarg termini el parasitisme censal.⁴⁶ Per tal que aquests processos no avancessin més enllà del punt en què perillava la supervivència de la petita producció mateixa, calia compensar les execucions dels censataris insolvents amb el funcionament dels mateixos contractes en sentit invers, com a via d'accés —condicionat pel pagament de la renda censal— a la terra o l'habitatge, el bestiar o les eines.

La rendibilitat mitjana del prestamisme censal, en darrera instància limitada per la capacitat productiva de les petites explotacions familiars, suposava que l'ingrés real del censalista s'acostés al guany mitjà que podia obtenir-se en aquelles condicions de producció, però sense tampoc ultrapassar-lo gaire. Una moderació

45. A. BARCELÓ, *Història i teoria econòmica*, «Recerques», 4 (1974), ps. 108-109. El model explicatiu del paper del crèdit en la transformació de la societat agrària tradicional elaborat per E. J. Nell es basa en el supòsit que la taxa de guany ha de ser igual a la taxa de creixement de tota l'economia, i el tipus d'interès dels préstecs fets als capitalistes pels propietaris de la terra ha de ser inferior a la taxa de guany. En el cas contrari es bloquejaria el creixement capitalista i la societat tradicional romandria estructuralment estancada, car els terratinents no inverteixen, només consumeixen. «Sembla, doncs, que quan l'agricultura és relativament primitiva i no mecanitzada, el tipus d'interès serà alt *en relació amb el guany i el creixement*, però amb el desenvolupament, amb l'agricultura mecanitzada, baixarà (*Circulació del crèdit i intercanvi...*, op. cit., ps. 50-53; subratllat meu, E.T.).

46. «El senyor (*the host*), com el govern, cercava garantir que els seus pagesos posseïssin els mitjans que els calien per treballar productivament la terra. Però el senyor (*the host*), com el govern, frisava per drenar dels seus pagesos la major part, si no tot l'excedent, que produïa el mas» (David HERLIHY, *The Distribution of wealth in a Renaissance Community: Florence, 1427*, a Ph. ABRAMS, E. A. WRIGLEY (eds.), *Towns in Societies*, Cambridge, U.P., 1978, ps. 145-153. L'estudi de Herlihy és una interessant anàlisi dels efectes de l'explotació mercantil-usurària en una societat senyorial. En el seu treball sobre Chartres al segle XVIII, Michel Vovelle destaca els trets parasitaris d'aquest «capitalisme rendista» (*Ville et campagne au 18e siècle. Chartres et la Beauce*, París 1980), i Peter Kriedte en subratlla la naturalesa essencialment pre-capitalista (*Feudalismo tardío y capital mercantil*, op. cit., p. 198).

en el tipus d'interès, i la seva contrapartida en la garantia hipotecària, permetien l'autoreproducció del sistema, evitant-ne el suïcidi de provocar l'eliminació de la comunitat hostessa que parasitava. Conferia al centre de la teranyina l'estabilitat i la seguretat necessàries i deixava les execucions per als casos «extremes».

A la vegada, l'alta rendibilitat dels censals en relació amb col·locacions alternatives dels mateixos capitals implicava que una gran part de l'excedent susceptible d'acumulació i esmerç era drenat cap als grups socials i institucions censalistes, cosa que impedia l'estalvi i la millora dels petits productors.

En conseqüència, el predomini del censalisme en l'esmerç de capitals afavoria la congelació d'una determinada estructura agrària i comercial, tot i accentuar-hi la desigualtat al seu si,⁴⁷ condemnant-la a un creixement sense millores que aviat topava amb límits malthusians en restar bloquejades les possibilitats d'incrementar significativament els rendiments agrícoles i la productivitat del treball.

La caracterització dels habitants de Malacara a l'enquesta de Zamora, l'agost de 1790, sintetitzava prou bé la situació de la qual només una minoria, ben perceptible i caracteritzada, es podia lliurar: «*En este lugar todos se aplican en el trabajo de sus tierras y todos se hallan pobres.*»

47. En registra aquesta accentuació de la desigualtat l'estudi de David Herlihy sobre la Florència renaixentista (*vid.* la nota anterior). Per al cas de Cervera al segle XVIII, *vid.* *Propietat agrària i percepció de rendes...*, *op. cit.*